

Людина і релігія в модерному світі

Лариса Шваб

У статті осмислюються явища секуляризації в сучасній європейській та українській культурі. Наведено докази на користь секулярності сучасного світу з міркувань становища віри в суспільстві. Акцентовано, що постмодерний час – час не заперечення релігії, а нових умов вірування.

Ключові слова: модерна доба, секуляризація, релігія, атеїзм, віра, невіра, віруючий, невіруючий, культова практика, антропоцентризм, гуманізм, «універсальна модерність», «множинна модерність».

Секулярність у сучасній європейській та українській культурі – тема нова. Модерна секулярність виникла на Заході. Кінець XVIII сторіччя ознаменувався появою виключного гуманізму. Це було початком розширення спектра нових світоглядних позицій серед еліти, чи навіть тільки серед інтелігенції, якщо мовити про невіру. Плюралізація світогляду еліти відбувалася продовж усього XIX сторіччя, а в XX сторіччі набрала масштабності в усіх соціальних групах. Секулярність зазвичай розглядали за двома критеріями: перший зосереджений на суспільних інститутах, інший – на відповідних практиках. Кожен з критеріїв хоч і доводить секулярність сучасного світу, має свої обмеження в поясненні секулярності, наприклад, коли заторкнуті питання індивідуальної віри, картина розгортатиметься інша. Тому критерії секулярності найкраще виступають з міркувань про становище віри в сучасному суспільстві.

Як щойно написано, тема секуляризації сучасної культури в царині української наукової думки нова. Найбільш резонансною була (і є) книга канадського філософа Ч. Тейлора «Секулярна доба» у 2-х книгах (2013, 2018). Подібні до Тейлорових думки висловлені Х. Казановим у дослідженні «По той бік секуляризації» (2017). Авторка опирається також на судження Ж.-П. Віллема у книзі «Європа та Релігії. Ставки

XXI століття» (2007), Ч. Докінза «Егоїстичний ген» (2016), В. Губера, К. Майєра, М. Баргольте, К. Фляша, В. Шлухтера, В. Рейнхарда, К. Менке – авторів, котрі міркують про специфіку європейської культури в царині цінностей повсякденного життя. Статті вміщено в книзі «Культурні цінності Європи» (2014).

Мета цієї статті «винайти» «множинну секулярність», як гарантію співіснування секулярного й релігійного світоглядів у світі, в якому ми живемо.

Окресливши так тему, нам спочатку доведеться пояснити, що ми маємо на увазі, пишучи «модерний світ» і показуючи, що є його змістовим наповненням.

Модерна епоха (або Нова історія) – культурно-історична доба Європи і світу, яка триває від середини XV до кінця XIX – початку XX сторіччя, хоч побутує багато інших концепцій і візій щодо її хронологічної локалізації, структури та змістового наповнення. Походження Модерної доби, як темпоральної¹ конструкції, пов'язують із поширенням поняття «*modernus*» від латинського слова «*modo*» – «недавно») у XV-XVI сторіччях, себто сучасності².

1492 рік можна вважати початком модерності. Вибір саме цього року умовний. Залежно від того, про які зміни чи про які землі говоримо, часом відліку можна було б запропонувати промислову революцію XVIII сторіччя, Французьку революцію 1789 року чи навіть Першу світову війну 1914 – 1918 років. «Оскільки масові й швидкі зміни спостерігаються впродовж кількох століть, то правомірно сказати, що кожне покоління мало свою модерність», – пише Я. Грицак³ – або те, що немає «універсальної модерності», а лише «численні модерності», оскільки новий світопорядок формується в соціальній, політичній, економічній, культурній царинах життя.

Модерне суспільство найкраще пізнається способом протиставлення до традиційного суспільства. Розпізнавальні риси модерного суспільства обернено пропорційні до рис суспільства традиційного: якщо традиційне суспільство малописьменне й релігійне, то модерне –

¹ Темпоральний – від лат. слова «*tempus*» – час; часовий, який стосується часу, який вказує на часовий відтинок часу

² Нова історія // Енциклопедія історії України: Т. 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1061-1/978-966-00-1061-1.pdf>

³ Грицак Я. 26-1 процент, або як подолати історію. – Київ, 2014. – С. 37.

світське (секулярне) й освічене; тяжка фізична праця в ньому поступово замінюється механізованою і/або інтелектуальною; на місце монархій приходять республіки, на місце імперій – національні держави; великі сім'ї витісняються сім'ями малими, що будуються переважно на любові⁴ та ін.

Модерність – доба швидких змін, і, що головне, ці зміни оцінюються позитивно; модерність несе в собі оцінку змін на краще⁵. «Нові люди» кидають клич «Модернізуйся, або згинь!» і пропонують рецепти модернізації для свої народів⁶. Далі модерність поширювалася мов вірус. У цьому й полягає логіка власне глибинних змін: те, що спочатку видається випадковим, із часом стає нормою.

Розпізнавальною ознакою модерності є секуляризм. Секуляризація – це широкомасштабний процес послаблення, витіснення, обмеження впливу релігійних інститутів, заміни релігійної системи цінностей світською⁷. У сучасному світі він розпізнаваний у суспільних інститутах і відповідних практиках. Політична організація модерного суспільства «не підкріплюється й не гарантується вірою в Бога, відданістю Богові чи якоюсь уявою про найвищу реальність»⁸, як це було в традиційному суспільстві. Церква тепер відділена від політичних структур⁹, а політичне суспільство розглядається як таке, що складається з тих, хто вірує (не залежно від того, до якої релігії чи конфесії вони належать) та тих, хто не вірує¹⁰.

⁴ Грицак Я. Цит пр. – С. 33.

⁵ Там само. – С. 34-35.

⁶ Там само. – С. 37.

⁷ Орлова Т. Історія сучасного світу. XV-XXI століття. – Київ, 2008. – С. 45.

⁸ Тейлор Ч. Секулярна доба. – Київ, 2017. – С. 13.

⁹ За окремими незначними винятками в Британії чи скандинавських кр., або значним – у Греції.

¹⁰ Згідно з опитуванням американського інституту Геллнера з дослідження громадської думки, у якому взяли участь 50 тис. осіб із 57 країн, кількість прихильників будь-якої релігії за період з 2005 по 2011 р. скоротилася з 77 % до 68 %, а тих, хто називає себе невірними, стало на 3 % більше, у результаті чого частка переконаних атеїстів сягнула 13 % (Нувер Р. Чи згине колись релігія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.bbc.com/ukrainian/vert_fut/2016/07/160726_vert_fut_will_religion_ever_disappear_vp). Згідно із соціологічним опитуванням в Україні, проведеним Центром Разумкова з 3 по 9 березня 2017 р., частка віруючих людей в Україні, у порівнянні з 2014 по 2016 р. зменшилася з 76 % у 2014 р. і 70 % у 2016 р. до 67 % у 2017. Кількість атеїстів утримується на однаковому рівні – 9 %. Отже, 7 % населення перебувають у стані світоглядного пошуку (Релігія і Церква в українському суспільстві: соціологічне дослідження 2017 р. // Церква, суспільство,

Країни Західної Європи¹¹ стали секулярними внаслідок процесу «раціоналізації»¹² сфер людської діяльності. Тепер внутрішня логіка людської діяльності зосереджується у «відокремлених» інституціях, які мають «автономні» категорії власного «буття», наприклад, «отримання максимального прибутку», якщо йдеться про ринок; «благо (зиск) якнайбільшій кількості людей»¹³, якщо йдеться про соціальну сферу тощо. Однак це зовсім не суперечить тому, що значна кількість людей вірить в Бога й ретельно дотримується релігійних практик¹⁴.

На користь секулярності сучасного світу промовляє зафіксоване інститутом Геллнера в США й Центром Разумкова в Україні зменшення чисельності людей, які називають себе віруючими¹⁵. Ще більш промовистою є статистика відвідування храмів¹⁶. 17,7 % населення в Україні відвідують храми раз на тиждень¹⁷, у Західній Європі: в Ірландії – 65 %, в Данії – 2 % (такий низький показник також і у Фінляндії, Швеції та Норвегії)¹⁸; усього в 1999 – 2000 роках кожного тижня відвідували храм 20,5 % західних європейців¹⁹. У цьому сенсі країни Західної Європи стали здебільшого секулярними²⁰, навіть ті,

держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформаційний матеріал). – Київ, 2017. – С. 23).

¹¹ Мова статистика каже, що Україна охоплена подібними до європейських процесами.

¹² Слідуючи міркуванням про теорію секуляризації Макса Вебера.

¹³ Себайн Дж. Г., Торсон Т. Т. Історія політичної думки. – Київ, 1996. – С. 585 – 611.

¹⁴ Дослідження, здійснене 1988 р. Національною Радою Церков Христа в Нью-Йорку, засвідчило, що членами різних релігійних організацій у США є 143 млн. американців, що становить 59 % населення країни. Водночас питома вага громадян Сполучених Штатів, які декларують віру в Бога становить 90 % (Людина і світ. – 1995. – № 5-6. – С.5).

¹⁵ Див. стор. 1.

¹⁶ Чи культова практика, як пише Ж.-П. Віллем у книзі «Європа та Релігії. Виклики ХХІ століття», перекладеної в Україні 2006 року.

¹⁷ Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам. – С. 35.

¹⁸ Віллем Ж.-П. Європа та Релігії. – Київ, 2006. – С. 55.

¹⁹ Там само.

²⁰ Усього в 1999/2000 роках раз на місяць відвідувало культові місця 10,8 % європейців, у зв'язку з особливими причинами – 38,8 %. Ніколи не відвідували культових місць 29,5 % жителів Західної Європи. Тут також є відчутною різниця між країнами: щотижнева культова практика в Ірландії 56,9 %, а в Данії лише 2,7 %. Між цими крайніми цифрами знаходяться Італія – 40,5 %, Іспанія – 25,5 %, Греція – 22,3 %, Велика Британія – 14,4 %, Німеччина – 13,6 %, Франція – 7,6 %. У Західній Європі рекорд абсолютного нехтування культовою практикою належить Франції (60,4 % відповідають «ніколи»), за нею йде Велика Британія (55,8 %) та Бельгія (42,7 %). Найменший відсоток таких осіб мають Швеція та Греція (відповідно 0,2 % і 2,8

де в громадському просторі ще збережено посилання на Бога²¹. Щодо Сполучених Штатів Америки, то поза усіма високими показниками віри та її практикування, у цій державі є багато секулярних середовищ, та й самі Сполучені Штати – секулярні.

Нашу добу варто називати секулярною ще й з міркувань становища віри в суспільстві. У цьому сенсі зміна відбувалася від суспільства, де особа приречена робити вибір на користь віри, до суспільства, у якому віра є лише однією можливістю з-поміж інших. І той, хто зробив вибір на користь невіри, не може ані осуджуватися, ані переслідуватися іншим, більше того, не має навіть підстав вважати його поведінку ганебною тощо.

Досвід, коли особа почувалася змушеною зректися віри, став розпізнаватися приблизно з середини ХІХ сторіччя, а вже у ХХІ ст. для мільйонів людей навіть не постає питання віри. Їх невіру не можна пояснити лише результатом емпіричного пізнання чи посиланням на здобутки конкретних наук, що переконують їх у «*неіснуванні Бога*». Перебування між релігійним фундаменталізмом і атеїзмом має багато розмаїтих пояснень, посилання на когось чи щось викличе тільки масу контраргументів, які приведуть особу в стан перманентного сумніву, але не остаточного вибору. Вочевидь йдеться про щось інше, у першому дотику до розуміння суті явища скажемо, що ці особи отримали інші, альтернативні шляхи проживання духовного досвіду²².

У людині самій та у її життєвому просторі (а не ззовні, поза людиною) справді розпізнаються певні духовні²³ (моральні) риси. Десь у певній діяльності чи стані людина відчуває повноту життя. Це стан отримання очікуваного. Усвідомлена повнота може бути лише відблиском повноти, але її дієвість виявляється в здатності людини проявляти щедрість і самозречення. *«Однак інколи настають такі моменти*

%). Дуже низький рівень регулярної культової практики, який показують лютеранські країни Північної Європи, нагадує, що рівень культової практики в протестантів є традиційно нижчим, ніж у католиків. Останній факт дозволяє оцінити особливість Франції, яка, незважаючи на католицьку більшість, відрізняється від інших католицьких країн низьким рівнем культової практики (Віллем Ж.-П. Цит пр. С. 55 – 56).

²¹ Тейлор Ч. Цит. пр. – С. 16.

²² У найширшому розумінні цього слова.

²³ Під духовністю розуміють особливу діяльність свідомості, яка спрямована на осягнення сенсу людського життя і свого місця в ньому, на визначення критеріїв добра і зла для оцінки людей і подій.

переживання повноти, радості та здійснення, коли людина справді наповнена ними», – пише Ч. Тейлор. Приклади такого стану усвідомлені й описані багатьма авторами в життєписах чи художніх образах²⁴.

Відчуття повноти може виникати також з досвіду, коли незгода, сум, розпач раптом покидають людину й поступаються місцем впорядкованості, цілісності, прогнозованості. Життєва енергія ніби збирається до купи замість того, щоб створити психологічний колапс. Ці та інші досвіди – усіх не перелічити – переконують людину в присутності повноти, на яку вона орієнтується морально і що їй дає наснагу творити.

Людина може перебувати й у протилежному стані, коли безпричинно насувається меланхолія, нудьга²⁵.

Крім цих двох крайнощів, є стабільний серединний стан («*свята середина*»²⁶ чи «*золота середина*»²⁷, як у Даніеля Дефо²⁸). У межах цього стану людина досягає рутинного порядку власного життя, робить те, що має для неї значення. Вона сама для себе з'ясовує, що їй вибір робити те, а не інше, має значення не лише для неї, але й для всього людства в цілому – приміром, добре виховані діти. У такому стані людина не відчуватиме повноту, а цілком задовільне почуття щастя. Це і є метою людей, які не вірують. Жити життям, що маєш, і край. І

²⁴ «Вербо яра, відчинися, Ганна панна йде, – шепотіла, заходячи в берег і розпускаючи пояса до купелі, а в думці маючи – відчинися, крутий бережечку, розкрийся, жовтий пісочку, розступися, глибока річко, – все, все навкруги мало податися їй назустріч, розгортаючись на всю шир, сміючись вітаючись, плескочучи в долоні, берег – листом, ріка – хвилею, птахи – щебетом, і так воно й зчинялося на її появу, все приходило в рух аж до самих земних надр, де, мов бджоли в нічному вулику, – сонно дзумчали укрите джерело, під такі хвилини їй здавалося, ніби чує свою землю ген до самого моря, якби припасти вухом, можна було б почути і вершиника в степу, і чумака на шляху, і, скупчившись думкою, завиграшки відвалити якому мандрівцеві каменя з дороги... – інших, котрими можна було бавитися досхочу, сповняли її всеньку аж до кінчиків пальців...». (Забужко О. Казка про калинову сопілку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3288>).

²⁵ Шарль Бодлер називає цей стан «сплін», або «коли небеса, як низьке склепіння, стискають». Вірш «Сплін» («Коли небеса, як низьке склепіння, стискають») Бодлера поміщено у збірці віршів «Квіти зла» (1857) у першій частині «Сплін та ідеал».

²⁶ Сентенція Середньовіччя.

²⁷ Сентенція Нового часу (Модерного часу).

²⁸ Роман Даніеля Дефо «Робінзон Крузо» (1719) – перший пригодницький роман початку XVIII сторіччя. Його головний герой Робінзон Крузо, врятований «провидінням» від неминучої смерті після кораблетроці, згадує свого батька, який учив сина триматися в житті «золотої середини». Те, що Дефо не вжив слова «свята середина», було ознакою секуляризації – неминучих змін, що насувалися.

саме тут вона хоче знайти адекватне його втілення. Припустімо, не все їй вдається: вона не задоволена шлюбом, роботою, чи вона не певна, що її праця веде до добробуту людства, можливо, вона ще не здолати ностальгію за чимось трансцендентним тощо. Але так чи інакше в неї ще є шлях попереду.

Великим і очевидним контрастом віри й невіри є те, що для тих, хто вірує, опис місця повноти вимагає звернення до Бога, себто до чогось більшого, ніж людське життя. Ті, що вірують відчують, що повнота йде до них, що вони отримують її через практику побожності й молитви. Отримувач має відкритися, перетворити себе, вийти за власні межі.

Стан сучасної людини, яка не вірує, істотно інший. Той, хто не вірує, – розумний діяч, спроможний встановлювати закони свого життя. Місце повноти розташоване там, де він сам відкриє його. Сила – у середині його, і що більше він усвідомлює її, тим більше переконується, що моральність є автономною, себто походить від нього самого²⁹.

Пояснення стану того, хто не вірує, може бути й більш натуралістичним чи радикальним, тобто воно не пропонує пояснення, чому можна мати таку спроможність, – воно просто є. Воно – це холодне споглядання світу і людського життя без ілюзій. Людини, що прозора діє на благо людського процвітання (стан описаний Камю). Цей стан і є місцем повноти.

Є також третя категорія поглядів – певні сучасні різновиди постмодернізму – вони глузують із самодостатності людського розуму, але не пропонують жодного зовнішнього джерела його сили. Вони тужать за браком повноти, але вважають її нездійсненною мрією. Їх життя – безконечне скигнення за тим, ким можна було б бути, але ніколи таким не стати; що можна було б мати, але ніколи того не мати.

Наша цивілізація зруйнувала форму безпосередньої певності, яку мала людина минулого³⁰. Сьогодні всі свідомі того, що для них існує більше, ніж одна світоглядна можливість. Ми також зазнали переходу

²⁹ А не гетерономною – формулює свої принципи, виходячи з того, що є зовнішнім щодо моралі (Е. Кант).

³⁰ Для людини минулого просування до повноти значило ставати ближче до Бога й пильнувати за тим, щоб не спокуситися іншим тлумаченням того, що може розумітися під повнотою.

від стану, коли віра була вибором «за умовчанням», до стану, коли люди мають право обирати між вірою і невірою – і цією альтернативою сповна користаються в ХХІ сторіччі, аж до вибору атеїстичної форми й змісту життя. Щоправда, більшість людей, які обирають атеїзм, вдаються до спрощеного, навіть простацького пояснення релігійного вірування, мовляв люди слабкосилі чи бояться непевності. І тим більше вони далекі від розуміння того, що існує благо більше, ніж людське процвітання, як у цьому переконана людина віри.

Існують і більш критичні випадки. Цікаво було довідатися зі «Вступу до 30-го ювілейного видання» книги «Егоїстичний ген» Річарда Докінза, найвідомішого неodarвініста, про реакцію на його книгу читача з Австралії, який винуватив автора в загостренні своєї депресії:

«Захоплююче, але часом я шкодую, що це прочитав... Так, я можу поділяти почуття дива, що його Докінз заживає, розглядаючи такі складні процеси... Та зрештою, я маю підстави звинувачувати «Егоїстичний ген» у загостренні депресії, від якої потерпаю вже понад десять років... Я ніколи не був упевнений у своїх духовних переконаннях і, намагаючись знайти щось вартісніше, намагаючись повірити, але не впоравшись із цим, – я з'ясував, що ця книга змела мої непевні ідеї, не дозволивши їм об'єднатися у щось більше. Кілька років тому я змушений був пережити досить сильну особисту кризу...»³¹.

Звичайно, немає певності, що читач «Егоїстичного гена» не пережив би депресії й без прочитання Докінзового творіння. Тут ідеться про те, що немає прямолінійної аргументації, чому особа не вірить у Бога, а очевидним є пошук, наданий особі вибір, який ми вважаємо ознакою модерного часу.

Зміна, щойно описана, тривала сторіччями і, кажучи словами Чарльза Тейлора, виражала «спрагу до порядку». Віднайти точку відліку цьому процесові не так просто, навіть у Реформації, хоча не було б помилкою, так сказати. Сюди треба віднести й попередні спроби пізнього середньовіччя реформувати побожність мирян, і ренесансний гуманізм, коли для людини почало мати значення людське, і наукову

³¹ Докінз Р. Егоїстичний ген. – Харків, 2017. – С. 17.

революцію тощо. Усе разом – це революційний рух до перетворення європейського суспільства, щоб воно відповідало вимогам спершу Євангелія, а потім «цивілізації»³².

XVII і XVIII сторіччя здійснили різкий поворот до антропоцентризму. Бачити себе в центрі Всесвіту, навіть залишаючись слабосилою, корисливою істотою, чи «Людиною-тростиною»³³, як описував людину Блез Паскаль («Думки», 1671 р.) – ось справжнє призначення Людини. Новим дискурсом модерного морального порядку затьмарено розуміння християнської віри³⁴. Людина втратила відчуття своєї божественності. Її розуміння себе набагато скромніше. Їй потрібна ренесансна сердечність і антропоцентризм. Людина Просвітництва відчуває і мислить себе господарем природи, але й перед Богом місце її вище, ніж у ангелів. Надприродно-сакральна реальність в людині перестала існувати, її вигадали корисливі жреці і священники, яких підтримували горішні й низові верстви³⁵.

Певний скептицизм та навіть глузування можна було почути в салонах і каварнях. Говорено навіть про загальний занепад релігії (1751; Батлер); зростала кількість тих, хто проголошував себе невіруючим, зростала їхня завзятість. Тепер у людини інші турботи й пріоритети. Але так траплялося й раніше³⁶, не призводячи до альтернативної системи переконань.

Да останні століття полеміка віри й невіри розгорталася на тлі: перше, критики традиційної релігії, деїзму й «переконливого» гуманізму; друге, на тлі розмаїття моральних і духовних варіантів світогля-

³² Тейлор Ч. Цит. пр. – С. 141 – 147.

³³ Блез П. Мисли [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://imwerden.de/pdf/paskal_tysli_perevod_ginzburg_1995_text.pdf

³⁴ Божого Проведіння, обов'язку людини перед Богом, Божої благодаті, ідеї про заплановане Богом перетворення всіх людських істот тощо.

³⁵ Сапронов П. А. Культурология. Курс лекции по теории и истории культуры. Санкт-Петербург, 1998, С. 461.

³⁶ УП. Сапронова читаємо: «Ренесанс у цьому сенсі був менш послідовний, ніж Просвітництво. Для Ренесансу саме обожнювання людини зближувало її з Богом. Але весь природний світ не обожествлявся. Людина як творець ставала богом тварного світу. У такій позиції було своє протиріччя і самозаперечення людиною своєї божественності. Зокрема тому, що людська творчість повинна була перетворити світ, накласти на нього печатку й образ людини. Але такий шлях олюднення світу вів до його сакралізації. Адже людське в ренесансному розумінні і є божественним, а значить олюднити світ і є обожнити його» (Сапронов П. А. Цит пр. – С. 461).

дів, що невпинно множилися (ця ситуація триває й до нині); третє, на тлі поширення Нової культури на цілі суспільства, а не тільки на частину еліти, процес, що сягнув кульмінації в середині ХХ сторіччя. Тепер ми живемо в умовах наднової культурної ситуації, коли світоглядний плюралізм шириться шаленими темпами.

Найвагомішим наслідком *«світу без віри»* Нової культури було ізольоване *«я»*. Відсторонившись від старих страхів³⁷ (тих, що зараз ще панують у певних суспільних групах чи в дитинстві), набувши свідомості невразливості й певності, *«оселившись»* в добре упорядкованій державі, це ізольоване *«я»* стало сліпим чи нечутливим до всього, що залишилося поза межами його впорядкованого світу й саме почувається ізольованим від решти світу так, ніби живе за склом. Так у ХХ сторіччі дійшло до відчуття відрізаності від чогось важливого, до втрати смислу як такого, до меланхолії й нудьги. Є інші тривоги, що є ознаками ізольованого *«я»*, наприклад, *«яким шляхом іти?»*, як переконатися в *«беззаперечності обраного шляху?»*, *«як виправдатися перед людьми за обраний шлях?»* та інші. Урешті-решт постає питання *«у чому сенс життя?»*. Порожнеча, втрата мотивації можливі у повсякденному житті, а навіть у межеві піднесені періоди життя – народження, шлюб тощо, у замкнутому *«я»* можуть залишати порожнечу. Усі ці нездужання людського життя, і щодо цього немає сумнівів чи дискусій, пов'язані із затьмаренням чи навіть повною втратою (на індивідуальному рівні) трансцендентності.

Зміст нашого часу в тому, що вихід з цієї кризи не обов'язково лише в поверненні до трансцендентного, люди шукають різних шляхів. Існують різні варіанти: повернення до традиційної віри, чи навернення до нетрадиційної (що породжує нові форми релігії), чи набуття *«природного»* стану в дусі Жан-Жака Руссо³⁸; пошуку виходу в гума-

³⁷ Люди страхалися магії, чужинців, безладу, гріхів, смерті. Особливо це увиразнилося після голоду, воєн, *«чорної смерті»* в XIV сторіччі. Ці страхи в основному й пояснюються тими катастрофами.

³⁸ Просвітники вперше з усією послідовністю заявили, що вища, остання й всеохопна реальність являє собою ПРИРОДУ. Світ у цілому і природа – тотожні. Їх центром є Бог, а отже Бог і Природа тотожні. Природа – божественна, оскільки вся пронизана розумністю, що походить від Бога. Бог – природний, оскільки в нього немає іншого буття, ніж у природі. Під таким розумінням Бога і Природи підписався б і романтик (перша третина ХІХ сторіччя). Отже, у романтиків, батьком яких був Жан-Жак Руссо, природним є стан, близький до первісного стану людського існування. Руссо закликав покинути цивілізацію й оселитися в дикій природі,

нізмі – таких його форм, як милосердя, сприяння тощо. Отже, постмодерний час – час не заперечення релігії, а нових умов вірування.

Нам не залишається нічого іншого, як визнати, що модерний світ – світ секулярний. А секуляризація – ознака модерності, як і політичні структури, форми демократії, застосування засобів масової інформації, нині Інтернету й соціальних мереж, і, можливо, те, що на нас чекає в майбутньому – інтелектуалізація, суб'єктивізація й навіть соціалізація роботів тощо. Не існує «універсальної модерності», існують «численні модерності», що і є гарантією існування релігії.

Список джерел і літератури:

1. Блез П. Мысли / Блез Паскаль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://imwerden.de/pdf/paskal_mysli_perevod_ginzburg_1995_text.pdf
2. Віллем Ж.–П. Європа та Релігії. Ставки ХХІ століття / Жан-Поль Віллем. – Київ : Дух і Літера, 2006. – 331 с.
3. Грицак Я. 26-1 процент, або як подолати історію / Ярослав Грицак. – Київ: Фонд Петра Порошенка, 2014. – 164 с.
4. Докінз Р. Егоїстичний ген / Річард Докінз. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 544 с.
5. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – Київ : «Наукова думка», 2010. – 728 с.
6. Забужко О. Казка про калинову сопілку / Оксана Забужко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ukrplib.com.ua/books/printit.php?tid=3288>
7. Культурні цінності Європи / За ред. Ганса Йоаса і Клауса Віганда. – Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – 552 с.
8. Людина і світ. – 1995. – № 5–6. – С. 5.
9. Нувер Р. Чи згине колись релігія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.bbc.com/ukrainian/vert_fut/2016/07/160726_vert_fut_will_religion_ever_disappear_vp
10. Орлова Т. Історія сучасного світу. XV – ХХІ століття: Навчальний посібник / Тетяна Орлова. – Київ: Вікар, 2008. – 552 с.
11. Релігія і Церква в українському суспільстві: соціологічне дослідження 2017 р. // Церква, суспільство, держава у протистоянні викликам і загрозам сьогодення (інформаційний матеріал) / Центр Разумкова. – Київ, 2017. – С. 23-48.
12. Сапронов П. Культурология. Курс лекций по теории и истории культуры / П. А. Сапронов. – Санкт-Петербург: «Союз», 1998. – 560 с.

тоді б зникли загрози, яким піддана людина в цивілізації (відома дискусія Руссо з Вольтером довкола землетрусів).

13. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Д. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Д. Торсон. – Київ: Основи, 1997. – 838 с.
14. Тейлор Ч. Секулярна доба / Чарльз Тейлор. – Київ: Дух і Літера, 2017. – 662 с.

References:

1. Blez P. Mysly / Blez Paskal [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://imwerden.de/pdf/paskal_mysli_perevod_ginzburg_1995_text.pdf
2. Villem Zh.–P. Yevropa ta Relihii. Stavky XX stolittia / Zhan-Pol Villem. – Kyiv: Dukh i Litera, 2006. – 331 s.
3. Hrytsak Ya. 26-1 protsent, abo yak podolaty istoriiu / Yaroslav Hrytsak. – Kyiv: Fond Petra Poroshenka, 2014. – 164 s.
4. Dokinz R. Ehoistychnyi hen / Richard Dokinz. – Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, 2017. – 544 s.
5. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7: Mi-O / Redkol.: V. Smolii (holova) ta in.; NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – Kyiv: «Naukova dumka», 2010. – 728 s.
6. Zabuzhko O. Kazka pro kalynovu sopilku / Oksana Zabuzhko [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3288>
7. Kulturni tsinnosti Yevropy / Za red. Hansa Yoasa i Klausa Vihanda. – Kyiv : DUKH I LITERA, 2014. – 552 s.
8. Liudyna i svit. – 1995. – № 5–6. – S. 5.
9. Nuver R. Chy zghyne kolys relihiiia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.bbc.com/ukrainian/vert_fut/2016/07/160726_vert_fut_will_religion_ever_disappear_vp
10. Orlova T. Istoriia suchasnoho svitu. XV-XXI stolittia: Navchalnyi posibnyk / Tetiana Orlova. – Kyiv: Vikar, 2008. – 552 s.
11. Relihiiia i Tserkva v ukrainskomu suspilstvi: sotsiolohichne doslidzhennia 2017 r. // Tserkva, suspilstvo, derzhava u protystoianni vyklykam i zahrozam sohodennia (informatsiinyi material) / Tsentr Razumkova. – Kyiv, 2017. – S. 23-48.
12. Sapronov P. Kulturolohiia. Kurs lektsyi po teoryi y ystoriy kul'tury / P. A. Sapronov. – Sankt-Peterburh: «Soiuz», 1998. – 560 s.
13. Sebain Dzh. H., Torson T. D. Istoriia politychnoi dumky / Dzhordzh H. Sebain, Tomas D. Torson. – Kyiv: Osnovy, 1997. – 838 s.
14. Teilor Ch. Sekuliarna доба / Charlz Teilor. – Kyiv: Dukh i Litera, 2017. – 662 s.